

ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ

УДК 339.5.053 (631) : 664

**РОЗВИТОК ЕКСПОРТУ АГРОПРОДОВОЛЬЧОЇ ПРОДУКЦІЇ
В УКРАЇНІ****Бокій О. В¹**, к.е.н., с.н.с.,відділ економічних досліджень, інноваційного
провайдингу та зовнішніх зв'язків,<https://orcid.org/0000-0001-9916-1856>¹Інститут продовольчих ресурсів НААН, Київ, Україна<https://doi.org/10.31073/foodresources2021-16-23>

Предмет дослідження – економічні процеси зовнішньоекономічної діяльності у харчовій промисловості України. **Мета дослідження** полягає в обґрунтуванні напрямів зростання експорту продукції харчової промисловості з високою доданою вартістю за умови дотримання продовольчої безпеки України. **Застосовано методи:** діалектичний та системного узагальнення – для аналізу напрацювань вчених з питань забезпечення експортного продовольчого потенціалу країни та продовольчої безпеки, аналізу статистичної звітності; порівняльний – для аналізу стану експорту галузей України; графічний – для аналізу динамічних рядів; структурно-логічний – для визначення напрямів вдосконалення експортної діяльності. **Результати дослідження.** Досліджено показники динаміки і структури експорту продовольчої продукції, її частку у загальному експорті України. Виявлено позиції України у світовому експорті продовольства. Співставлено тренди виробництва та експорту продовольства в Україні, рейтинги забезпеченості країн світу ріллям. Проаналізовано динаміку і структуру експорту агропродовольчої продукції у розрізі груп продовольства, чинники стримування та стимулювання експорту. Оцінено частку продукції з високою доданою вартістю, запропоновано підходи до систематизації груп експорту продовольства за ступенем обробки сировини. Розраховано обсяг недоотриманої вартості внаслідок експорту продовольства із низьким рівнем обробки. Узагальнено законодавчі акти та установи з питань розширення експорту продовольства. Визначено основні напрями розширення експорту продовольства з високою доданою вартістю. **Сфера застосування результатів дослідження.** Розраховано на фахівців у галузі економіки, макроекономічних досліджень і харчової промисловості, наукових працівників, викладачів, аспірантів і студентів вищих навчальних закладів. Результати можуть бути використані науковими співробітниками, фахівцями та органами державного управління при дослідженні експортного потенціалу продовольчого ринку та обґрунтуванні механізмів регулювання розвитку експорту продукції харчової промисловості України в умовах глобальних і внутрішніх ризиків і викликів.

Ключові слова: харчова промисловість, експорт продовольства, механізм розвитку, продовольча безпека, групи продовольства, додана вартість

DEVELOPMENT OF EXPORT OF AGRI-FOOD PRODUCTS IN UKRAINE

*Olena Bokiya¹, PhD, Economics, Sen. Res.,**Department of Economic Research, Innovation Providing and External Relations**<https://orcid.org/0000-0001-9916-1856>*¹*Institute of Food Resources of NAAS, Kyiv, Ukraine*<https://doi.org/10.31073/foodresources2021-16-23>

Subject of research - economic processes of foreign economic activity in the food industry of Ukraine. **The purpose of the study** is to substantiate the growth of exports of food products with high added value, taking into account the food security of Ukraine. **Methods applied:** dialectical and systematic generalization – to analyze the work of scientists on ensuring the export food potential of the country and food security, analysis of statistical reporting; comparative method – to analyze the state of exports of Ukrainian industries; graphic method – for the analysis of time series; structural and logical methods – to determine areas for improvement of export activities. **Research results.** The indicators of dynamics and structure of food export, its share in the total export of Ukraine are investigated. Ukraine's position in world food exports has been identified. Trends in food production and export in Ukraine, ratings of world arable land availability are compared. The dynamics and structure of exports of agri-food products in terms of food groups, deterrent and stimulation factors of exports are analyzed. The share of products with high added value is estimated, approaches to systematization of food export groups by the degree of processing of raw materials are offered. The volume of the lost value due to the export of food with a low level of processing is calculated. Legislation and institutions on the expansion of food exports are summarized. The main directions of expanding food exports with high added value are identified. **Scope of research results.** These are intended for professionals in economics, macroeconomic research and the food industry, researchers, teachers, graduate students and students of higher education. The results can be used by researchers, specialists and public administration bodies in the study of the export potential of the food market and substantiation of mechanisms for regulating the development of exports of food products of Ukraine in the context of global and domestic risks and challenges.

Keywords: food industry, food export, development mechanism, food security, food groups, added value

Постановка проблеми. Україна – країна із величезним сировинним потенціалом, яка за більшістю продукції рослинницької сировини займає вищі позиції серед експортерів у світі. Але переважно виробляється та експортується продукція із невисокою доданою вартістю, що зменшує надходження до бюджету і рівень зайнятості населення, прибутки переважно концентруються у трейдерів сировини. Незважаючи на зростання обсягів і частки експорту продовольчої продукції у загальному експорті країни, зовнішня торгівля вітчизняним продовольством стримується як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками, пов'язаними із недосконалістю інфраструктури, якістю сировини і готової продукції, протекціонізмом країн світу, що захищають внутрішні ринки. Глобальні та внутрішні ризики і виклики – всесвітня пандемія COVID 19, військово-політична нестабільність на сході країни тощо загострюють проблеми, що накопичилися роками. Угода про Асоціацію з Європейським Союзом, потреба у розширенні зовнішніх ринків збуту, необхідність забезпечення продовольчої безпеки країни висувають нові вимоги до якості продовольства, сучасного інфраструктурного забезпечення виробництва та експорту продовольства, маркетингових заходів із просування на зовнішні ринки. У цих умовах зростає роль наукового забезпечення, спрямованого на сприяння розвитку експорту продовольства із високою доданою вартістю в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми експортного продовольчого потенціалу, зростання доданої вартості харчової продукції і тенденції розвитку харчової промисловості з позицій експорту досліджували у своїх роботах вітчизняні та зарубіжні вчені – М. Сичевський [1 – 3], О. Коваленко [2 - 4], О. Куць, [3,4], С. Сегеда [5], О. Шпичак [6], А. Юзефович [2] та інші. Реакцію торгової політики на пандемічну кризу COVID-19 дослідили S. Evenett, I. Fiorini, F. Matteo із співавторами [7], які відмітили неоднорідність заходів та інструментів експортної торгової політики країн у період пандемії, що включають обмеження експорту продовольства та посилення імпорту, захист внутрішніх ринків тощо. Аграрний бізнес як регіональну можливість експорту на прикладі Сербії розглянули В. Matkovski, S. Zekic, Z. Jurjevic [8] із співавторами. Вченими визначено індекси порівняльних переваг регіонів та з'ясовано вплив розвитку агробізнесу на розширення виробництва та експорту харчової продукції. F. G. Santeramo, E. Lamnasa обґрунтували вплив нетарифних заходів на стимулювання торгівлі продовольством. Водночас аспекти обґрунтування заходів і засобів розширення експорту продовольчої продукції із високим ступенем переробки за умови дотримання продовольчої безпеки країни потребують більш поглиблених досліджень [9]. Водночас проблема розширення експортного потенціалу потребує більш поглиблених досліджень.

Мета статті полягає в обґрунтуванні заходів сприяння експорту продукції харчової промисловості з високою доданою вартістю за умови дотримання продовольчої безпеки України та визначенні чинників зростання експортного потенціалу.

Матеріали та методи. Теоретичні підходи базуються на дослідженнях вітчизняних та зарубіжних вчених з питань розвитку експорту продовольства, зростання доданої вартості продукції і забезпечення продовольчої безпеки. Для аналізу напрацювань вчених з питань забезпечення експортного продовольчого потенціалу країни та забезпечення продовольчої безпеки, застосовано діалектичний метод і підходи до системного узагальнення, тенденції розвитку продовольчого експорту країни базуються на аналізі статистичної звітності в Україні і світі; порівняльному методі; графічний – для аналізу динамічних рядів; структурно-логічний – для структуризації чинників стримування та зростання експорту.

Виклад основних результатів дослідження. Світова глобалізація економічних процесів, розширення меж транснаціональних кордонів активізували зовнішню торгівлю продовольством у світі. Обсяги світової торгівлі агропродовольчою продукцією становлять більше 1 трлн дол. США, частка України у світовому експорті збільшилася від 1,4 % у 2015 році до 1,9 % у 2019-2020 рр. [10]. Тенденцією останніх п'яти років в Україні і світі було збільшення обсягів експорту продовольства. І якщо загальний експорт в Україні, після тренду зростання 2016-2019 рр., продемонстрував незначне падіння у 2020 році (на 1,68 %), продовольчий експорт за рік зріс на 0,25 %. Зростання експорту у 2020 р. випереджаючими темпами продемонструвала галузь із виробництва та переробки деревини - на 7,9 % відносно 2019 року. Найбільше зменшився під час пандемії експорт продукції таких галузей економіки, як металургія (11,9 %), мінеральні продукти, включаючи руди (9,6 %), легка промисловість (9,0 %) [11].

Загальне падіння економіки в Україні під час пандемії 2020 року склало 4 % ВВП. Це один із найнижчих показників у світі – згідно доповіді ООН, світовий ВВП знизився на 4,3 %, відбулося найбільше падіння за часів Великої депресії. Пандемія найбільше вдарила по розвинених економіках країн Європи і США – до 5,6 % ВВП, через жорсткі заходи ізоляції, у 2021 році прогнозується поновлення економік країн до 4 %. Найменше постраждали країни, що розвиваються (виробництво знизилося на 2,5%, у 2021 р.-очікується зростання на 5,7 %) і найменш розвинені країни (відповідно 1,3 і 4,9 %) [12, 13]. Мінекономіки України зберігає прогноз зростання вітчизняної економіки на 2021 рік до 4,6 %. Підтримку забезпечує споживчий попит, який зріс на 1,6 % за рік в умовах підвищення мінімальної і середньої заробітної плати [12]. Падіння ВВП переважно сформували обмежувальні заходи країн світу і, як наслідок,

від'ємні результати зовнішньоекономічної діяльності, включаючи товари і послуги (як експорту, так і імпорту). Найбільш чутливою ланкою до падіння обсягів діяльності на внутрішньому і зовнішньому ринках була сфера послуг.

У структурі зовнішньої торгівлі України частка продукції агропромислового комплексу за останнє десятиріччя зросла з 19,4 % у 2010 році до 45,1 % у 2020 р., а обсяги експорту продукції у вартісному вимірі – у 2,3 раза, від 9,8 до 22,2 млрд дол. США, рис. 1 [11].

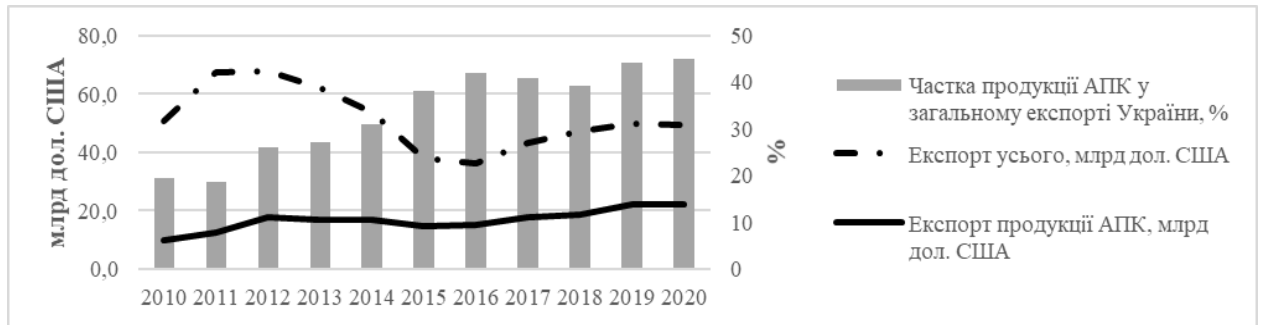

Рис. 1. Динаміка експорту агропродовольчої продукції

Джерело: сформовано за даними Державної служби статистики України

За 2020 рік експорт сільськогосподарської продукції склав 22,2 млрд дол. США – це історично рекордний показник. У той же час впродовж 2010 – 2020 рр. вартісні обсяги виробництва продукції харчової промисловості зросли утричі – від 187,5 до 571,8 млрд грн, а у доларовому еквіваленті – зменшилися на 10 %, враховуючи, що курс долара зріс за цей період у 3,4 раза – від 7,93 до 26,96 грн. дол. США.

Для реалізації експортного продовольчого потенціалу Україна володіє унікальними природними ресурсами. За даними The Food and Agriculture Organization (FAO) і Latifundist за 2018 рік, Україна з орною площею 33,5 млн га посідала перше місце серед країн із найбільшою часткою орних площ (рілля) по відношенню до території держави [14, 15]. Цей показник свідчить про сприятливі кліматичні умови, переважність аграрного напрямку в економіці країни. У рейтингу друге і третє місце посіли відповідно Молдова і Польща (табл. 1).

Таблиця 1

Рейтинг країн світу за забезпеченістю орними площами

	Україна	Молдова	Польща	Німеччина	Франція	Нідерланди	Білорусь	Великобританія	США	Австрія
Місце у рейтингу	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
% площі від загальної площі країни	56,1	53,7	35,7	34,0	33,5	31,0	27,9	25,8	16,9	16,4

Джерело: сформовано за [14, 15]

Водночас кількість рілля не завжди характеризує економічний профіль держави. Приміром, у США, що має найбільшу площу рілля (152 млн га), сільське господарство генерує лише 1 % ВВП, к той час як в Україні (із площею 33,5 млн га) аграрний сектор забезпечував у 2018 році 17-18 % ВВП [15]. Водночас, згідно із дослідженнями ФАО, більш стійкою є продовольча система із високим рівнем індустріалізації та урбанізації. У продовольчих системах найбільш високого рівня розвитку – промислового та змішаного типу частка сільського господарства у ВВП країни не досягає і 5 %, у найменш

розвинених продовольчих системах сільського типу цей показник перевищує 25 %. Україна, із часткою сільського господарства 9,3 % у ВВП 2020 року (за попередніми даними), відноситься до типу продовольчих систем, що розвиваються. Для досягнення рівня продовольчої системи найвищого, промислового типу, Україна має пройти стадії продовольчої системи перехідного (урбанізація на рівні 2 типу, нижчий рівень продуктивності) та змішаного (із високим рівнем продуктивності, більш низьким рівнем урбанізації, мають місце промислові викиди шкідливих речовин) типів [16, 17].

Динаміка структури експорту агропродовольчої продукції за агрегованими групами Українського класифікатора зовнішньоекономічної діяльності (УКТ ЗЕД) у вартісному вимірі свідчить про її відносну стабільність (рис. 2). Більше половини експорту займає рослинницька продукція, її частка була найвищою у 2019 році (58,3 %), у першу через більш сприятливі економічні умови. Основу експорту продукції рослинництва склали зернові культури (42,4 % продукції рослинництва, 19,1 % експорту економіки країни у 2020 році). Серед зернових культур найбільшу валютну виручку було отримано від реалізації кукурудзи і пшениці (відповідно 4,9 і 3,6 млрд дол. США, що разом забезпечує 38 % експорту продовольчих товарів). Частка жирів та олій у 2020 році складала чверть експорту продовольства – 5,8 млрд дол. США і структурно дорівнювала показникам 2016 р.

Україна зайняла у 2019 році перше місце з експорту соняшникової олії, друге – серед країн-експортерів ячменю, ріпаку, свіжого гороху, проса, макухи та шроту, посиливши свої позиції по більшості з цих видів продукції. Якщо у 2018 році з обсягами поставок у 4471 тис. т Україна посіла третє місце (після Індонезії та Канади) серед експортерів макухи й шроту (переважно соняшникового), у 2019 році збільшила обсяги їх поставок майже на 11 % – до 4957 тис. т, забезпечивши собі другу позицію [10]. Але експорт продукції із невисокою доданою вартістю стримує економічне зростання країни.

Рис. 2. Динаміка структури експорту агропродовольчої продукції, %

Джерело: сформовано за даними Держстату України

У структурі експорту продукції агропродовольчого комплексу частка готових харчових продуктів (згідно класифікації груп УКТ ЗЕД Державної служби статистики) разом із продукцією борошномельно-круп'яної промисловості у 2020 році становила 15,8 % експорту продовольства; олій і тваринних жирів – майже 26 %. Водночас експорт борошномельно-круп'яної продукції складає у вартісному вимірі лише 1,6 % зовнішньої торгівлі зернових культур. Незважаючи на збільшення обсягів реалізації олії соняшникової на зовнішні ринки (на 2 млн т впродовж п'яти років) і перші місця у світових рейтингах, експортується менше 10 % обробленої олії (рис. 3).

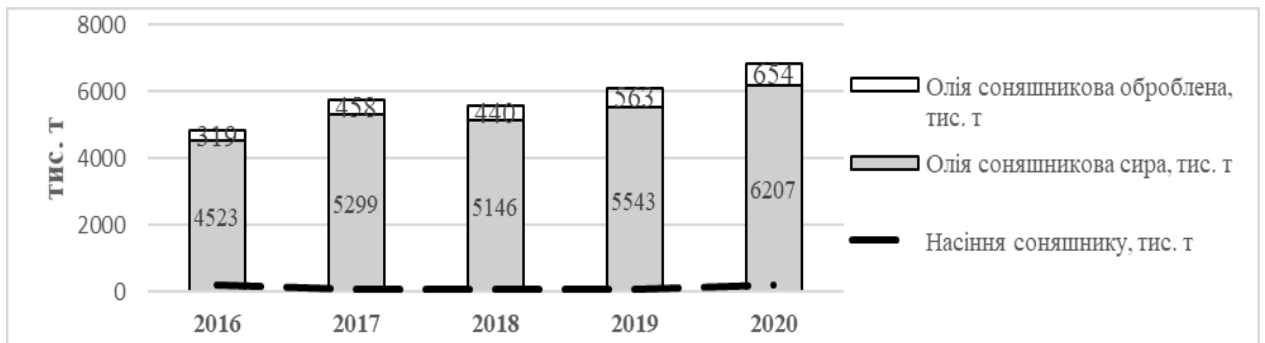

Рис. 3. Динаміка структури експорту соняшникової олії

Джерело: сформовано за даними Держстату України

Вартість експорту ковбас та інших готових м'ясопродуктів становить лише 1 % вартості експорту свіжого та мороженого м'яса і 25 % - експорту живих тварин. За умови досягнення високої якості готової продукції та домовленості із потенційними імпортерами продовольства, є можливість суттєвого збільшення обсягів реалізації продукції із високою доданою вартістю.

Експорт продовольства за рівнем доданої вартості здебільшого розподіляють за групами: готова продукція, первинна обробка, сировина. Згідно досліджень, викладених у Секторальній експортній стратегії [18] та напрацювань інших вчених і галузевих фахівців, до *сировини* (первинного виробництва) віднесено вирощування рослин (зернові, бобові, фрукти, овочі), живі тварини. До *продуктів первинної переробки* (із незначною доданою вартістю) віднесено оброблене м'ясо у забої (свіже, охолоджене, морожене), призначене для продажу споживачам з метою подальшої обробки; обробка продуктів тваринного походження включно з отриманням сирого молока, яєць та меду; продукція первинної обробки рослинництва, включаючи борошно і крупи. До *готової продукції* відноситься продукція подальшої переробки сировини, готова до вживання, у тому числі така, що поєднує різні інгредієнти. Вона включає випічку, здобні вироби, солодощі, готові м'ясні та молочні вироби, страви до вживання тощо. У групах класифікацій, що досліджуються вченими, відсутній узгоджений перелік кодів продукції, які відносяться до приведених трьох груп. Аналізуючи дані узагальненої форми Держстату «Товарна структура зовнішньої торгівлі» (УКТ ЗЕД), значна частина дослідників у якості готової продукції виділяє IV товарну групу «Готові харчові продукти», що не містить готової продукції переробки молока, овочів і т. д. Розробники Секторальної стратегії зважають на те, що свіже м'ясо, фрукти та овочі, субпродукти тваринного походження можуть мати високу додану вартість і з обмеженою глибиною переробки, зокрема після миття, сортування та просіювання фруктів, що значно підвищує цінність якісної продукції у порівнянні з багатьма продуктами харчової промисловості [18].

Враховуючи важливість чинника доданої вартості експорту продовольства, доцільно виділити і затвердити такі групи за кодами продукції УКТ ЗЕД із певною деталізацією і оприлюднювати результати за календарний період.

Для аналізу динаміки структури експорту продовольства, класифікацію позицій УКТ ЗЕД приведено за трьома групами переробки: 1-сировина, 2-первинна обробка, 3-готова продукція, допускаючи певні припущення (табл. 2). За окремими групами УКТ ЗЕД наведено належність до декількох груп обробки, найбільш вагома – перша за переліком.

Таблиця 2

**Розподіл груп продовольства згідно кодів УКТ ЗЕД
за групами обробки сировини**

Код УКТ ЗЕД, продукція	Група	Код УКТ ЗЕД, продукція	Група
I. Живі тварини; продукти тваринного походження		13 шелак природний	1
01 живі тварини	1	14 рослинні матеріали для виготовлення	1
02 м'ясо та їстівні субпродукти	2,3 ¹⁾	III. Жири та олії тваринного або рослинного	2 ⁶⁾
03 риба і ракоподібні	1,2 ²⁾	IV. Готові харчові продукти	3
04 молоко та молочні продукти, яйця	2,3 ³⁾	16 продукти з м'яса, риби	3
05 інші продукти тваринного походження	2	17 цукор і кондитерські вироби з цукру	3
II. Продукти рослинного походження		18 какао та продукти з нього	3
06 живі дерева та інші рослини	1	19 готові продукти із зерна	3
07 овочі	2 ⁴⁾	20 продукти переробки овочів	3
08 їстівні плоди та горіхи	2 ⁵⁾	21 різні харчові продукти	3
09 кава, чай	2	22 алкогольні і безалкогольні напої та оцет	3
10 зернові культури	1	23 залишки і відходи харчової	3
11 продукція борошномельно-круп'яної промисловості	2	24 тютюн і промислові замітники тютюну	3
12 насіння і плоди олійних рослин	1		

Джерело: сформовано за даними Держстату України

- 1) Групу УКТ ЗЕД 210 – доцільно віднести до готової продукції ;
- 2) у групі до сировини віднесено код УКТ ЗЕД 301 «жива риба», решта – до продукції первинної переробки;
- 3) групи УКТ ЗЕД 405, 406 (масло, сири); 402, 403 (молоко згущене, йогурти, кефіри) – віднесено до готової продукції, інші групи – до продукції первинної переробки сировини;
- 4) у групі 07 «Овочі» першій групі (сировині) відповідають коди УКТ ЗЕД 701-709, 710-713 – відповідають продукції первинної переробки сировини;
- 5) групу 08 «їстівні плоди та горіхи» - умовно віднесено до продукції первинної обробки, оскільки вона підлягає сушінню, лущенню тощо;
- 6) доцільно у подальшому виділяти олію очищену, продукцію із більш високою доданою вартістю.

Приміром, до коду УКТ ЗЕД 04, що містить переважно продукцію первинної переробки, входить готова продукція із високою доданою вартістю – сир та масло вершкове, що займали вагому частку вартості у групі молока і молочних продуктів-17,2% у 2020 р. і 22,3%. у 2019 р. Доцільно віднести до готової продукції і йогурти, згущене молоко, кефіри, оскільки це кінцевий продукт, готовий до вживання.

У групі УКТ ЗЕД 07 «овочі» основну частку експорту (більше 70 %) складають бобові (група 708), які переважно проходять первинну обробку сушіння, лущення, сортування, подрібнення, тому вони віднесені до продуктів первинної переробки. Свіжі овочі (картопля, огірки, помідори тощо - групи 701-707, 709) віднесено до сировини, інші групи до первинної обробки. Динаміку і тенденції зміни вартості експорту продукції за групами переробки, згідно запропонованих підходів представлено на рис. 4.

Переважну частку експорту, згідно запропонованих підходів, складає сировина (51 % у 2020 році); продукція первинної обробки сировини. Готова продукція займала 51 %; продукція первинної обробки -33 %, готова продукція – 15 %. Основні сировинні ресурси – зернові та кукурудза, які користуються попитом на зовнішніх ринках. Залежно від потреб галузевих фахівців та вчених, можливо розглядати різні варіанти розподілу продукції.

Рис. 4. Динаміка груп експорту продовольчої продукції за ступенем її обробки

Джерело: сформовано за даними Держстату України

Сировинну спрямованість експорту продовольства спричинили, з одного боку, протекціоністські дії країн, що захищають свої ринки, з іншого – зацікавленість трейдерів сировини у прибутках, недостатня готовність вітчизняної харчової промисловості до випуску конкурентоспроможної на зовнішніх ринках продукції, відсутність якісної сировини, недосконала логістика (у першу чергу відсутність сучасних транспортних засобів для перевезення та сертифікованих складів для зберігання продукції). Стримує зростання експорту продовольства недостатній рівень гармонізації вітчизняних стандартів і законодавства до європейських, експортні квоти. Станом на січень 2021 року, було гармонізовано лише 14 % стандартів на м'ясо та м'ясну продукцію, 51 % - на молоко і молочні продукти, майже 30% - на зернові культури і продукти їх переробки.

Динаміка і тенденції експорту харчових продуктів свідчать про відмінність трендів, залежно від виду продовольства. Експорт *молока і молочної продукції* характеризувався зростанням до початку пандемії 2020 року продажів продукції первинної обробки – молока та вершків незгущених, а також – молочної сироватки. Упродовж 2016-2019 рр. у 2,4 раза зріс експорт молока незгущеного; маслянки та сквашеного молока – у 2,1 раза.

У 2016-2018 рр. суттєво зріс експорт за групою УКТ ЗЕД 405 – масло (у 2,5 раза), водночас у 2020 р. відносно 2018 р. обсяги продажів продукції у натуральному вимірі зменшилися на 38 % – з 12,6 до 11,3 тис. т (рис. 5). У вартісному вимірі зниження продажів за цей період становило 18,5 млн дол. США (61 %). Водночас середня ціна продукції за цією групою зросла на 6 %. Впродовж 2020 року на 22,4 % зменшився експорт молока та вершків згущених, тобто продукції тривалого зберігання, водночас на 11% зріс експорт молочної сироватки, продукції із низьким ступенем обробки.

Експорт молочної продукції знизився як через нестачу якісної сировини та карантинні обмеження у період пандемії, так і через зниження ввізних мит між країнами Євросоюзу на період пандемії. Це збільшило конкурентоздатність європейської продукції, адже до України не було застосовано пільгового режиму експорту.

У *м'ясній групі продукції* пік продажів необробленої сировини, зокрема м'яса ВРХ мороженого, прийшовся на 2017 рік (29,5 тис. т), у 2018-2020 рр. відбулося поступове падіння обсягів експорту. Стрімке падіння, починаючи з 2019 року, спостерігалось за обсягами експорту великої рогатої худоби свіжої або охолодженої – у 7,5 раза за рік (у другій половині 2020 року було експортовано на 40 % менше продукції, ніж у першій), а також свинини – у 5,7 раза за рік. Така ситуація була обумовлена застосуванням карантинних заходів та захистом внутрішніх ринків країн, неможливістю тривалого зберігання продукції (рис. 6).

Водночас у 2020 році, відносно 2019 р., у 2,6 раза зріс експорт готових ковбасних виробів, переважно за рахунок експорту до Нігерії (30,6 % підсумку по групі виробів), Грузії-26 % та Йорданії-9 %; на 12 % зменшився експорт готових м'ясопродуктів тривалого зберігання.

Рис. 5. Динаміка експорту молочних продуктів

Джерело: сформовано за даними Держстату України

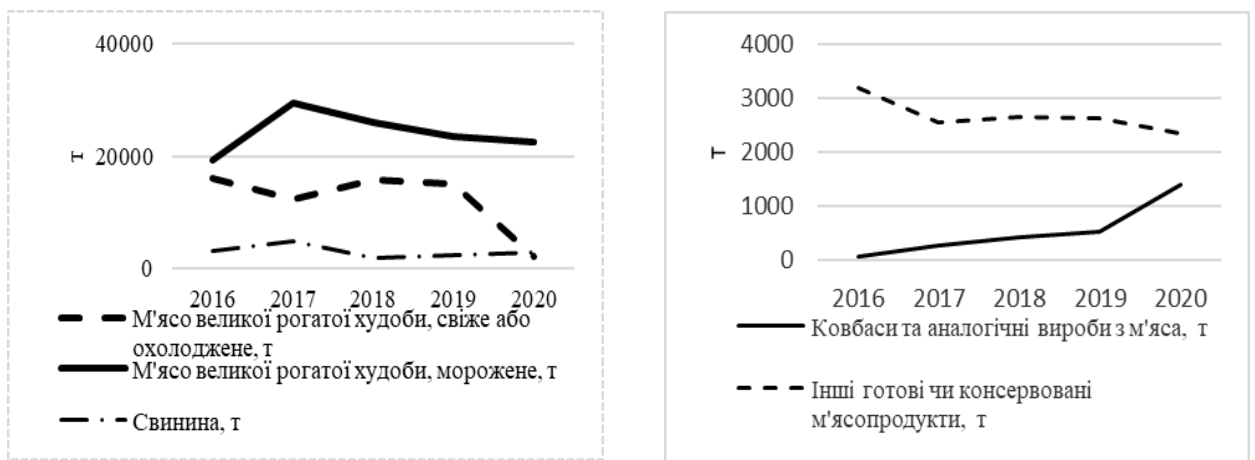

Рис. 6. Динаміка експорту м'ясних продуктів

Джерело: сформовано за даними Держстату України

Одна з основних позицій експорту і виробництва продовольчої продукції в Україні – м'ясо птиці (рис. 7). У 2019 році було експортовано 414 тис. т продукції на суму 578 млн дол. США, у 2020 році – на 4 % менше, 431 тис. т (555 млн дол. США). У загальному експорті продукції тваринництва експорт м'яса птиці займав у 2019 році 45,3 %, у 2020 році – 46,7 %. Вілсно 2016 року, експорт зріс в 1,8 раза, ціна за 1 т експорту продукції у доларовому еквіваленті була найвищою у 2019 р. – 1,54 тис. дол. США за 1 т.

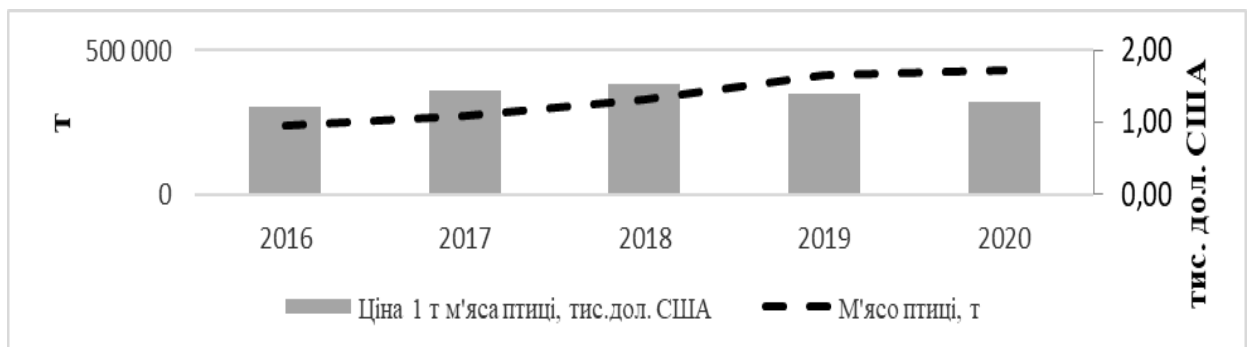

Рис. 7. Динаміка експорту м'яса птиці та середньої ціни експорту продукції

Джерело: сформовано за даними Держстату України

Експорт продукції ланцюга «зерно-борошно-борошняна продукція» переважно формується пшеницею, обсяги експорту яких зросли у вартісному вимірі переважно за рахунок вартості зерна. Експорт борошна, порівняно із 2016 р., знизився на 40 % у натуральному і на 20 % – у вартісному вимірі. Демонструє зростання і готова продукція, водночас її частка лишається незначною (табл. 3).

Через переважність експорту сировини, недоотримано значну частку експортних надходжень. За умови зростання експорту борошна і хлібобулочних та кондитерських виробів на 40 %, додаткова вартість експорту становила б у 2020 році 2,7 млн дол. США за рахунок борошна і 73,3 млн дол. США – за рахунок хлібобулочних і кондитерських виробів.

Таблиця 3

**Динаміка експорту продукції ланцюга «зерно – борошно – борошняна продукція»
та недоотриманої вартості експорту**

Код продукції за УКТ ЗЕД		2016	2017	2018	2019	2020	Зміна 2020 до 2019, %	Зміна 2020 до 2016, %	% у загальній структурі 2020 р.
1001000000 Пшениця і суміш пшениці та жита (меслин)	тис. т	17921	17313	16373	20022	18060	-9,8	0,8	
	млн дол. США	2717,5	2759,1	3004,4	3658,4	3595,5	-1,7	32,3	93,33
	Ціна 1 т, дол. США	151,6	159,4	183,5	182,7	199,1	9,0	31,3	
1101000000 Борошно пшеничне або із суміші пшениці та жита (меслину)	тис. т	369	443	305	365	221	-39,5	-40,1	
	млн дол. США	74,4	96,6	71,2	93,5	59,5	-36,4	-20,0	1,54
	Ціна 1 т, дол. США	201,6	218,1	233,4	256,2	269,2	5,1	33,5	
1905 Хлібобулочні, борошняні кондитерські вироби (ХБКВ)	тис. т	83	101	104	104	108	3,8	30,1	
	млн дол. США	111,5	139,3	153,1	173,5	197,5	13,8	77,1	5,13
	Ціна 1 т, дол. США	1335,8	1385,5	1470,3	1675,5	1836,0	9,6	37,4	
Недоотримана вартість експорту готової продукції порівняно із зерном	на 1 т борошна, дол. США	19,7	26,8	13,2	36,9	30,3		53,8	54,3
	на 1 т ХБКВ, дол. США	1146,2	1172,0	1233,6	1430,7	1569,9		38,0	37,0
	На 40% прирісту експорту, млн дол. США: борошна	2,9	4,8	1,6	5,4	2,7		-50,0	-6,9
	ХБКВ	40,8	51,5	55,8	64,4	73,3		13,8	79,5

Джерело: сформовано за даними Держстату України

¹⁾у розрахунках закладено коефіцієнти витрат зерна на 1 т продукції: борошна – 1,2; ХБКВ – 0,72

(враховуючи середні витрати на виробництво борошняної продукції – 600 г борошна на 1 кг і коефіцієнт перерахунку зерна на борошно)

Суттєвий обсяг надходжень втрачається при експорті олії сирової, порівняно із обробленою (рис. 2, табл. 4).

Відносно 2016 року, у 2020 р. більш ніж на 37% зріс експорт сирової олії. Експорт обробленої олії зріс більше ніж удвічі, водночас її частка незначна. Ціна обробленої олії перевищувала ціну сирової продукції від 143 дол США у 2016 році до 185,1 дол США у 2020 році за тонну, що майже на 30 % більше. Відповідно виробники недоотримали у 2020 році 574,4 млн дол. США.

Умовою збільшення доданої вартості експортованої продовольчої продукції є, з одного боку, пошук нових ринків збуту продукції, збільшення експортних квот, маркетингові заходи з просування вітчизняних брендів, з іншої – вдосконалення вітчизняних виробничих потужностей та інфраструктури.

Таблиця 4

Динаміка експорту та недоотриманої вартості олії соняшникової

Продукція	Одиниця виміру	2016	2017	2018	2019	2020	Зміна 2020 до 2019, %	Зміна 2020 до 2016, %
Олія сира	тис. т	4523,1	5299,2	5145,5	5543,4	6206,7	12,0	37,2
	млн дол. США	3418,3	3898,3	3729,4	3798,2	4702,9	23,8	37,6
	Ціна, дол.США/т	755,7	735,7	724,8	685,2	757,7	10,6	0,3
Олія оброблена	тис. т	318,9	458,2	439,6	562,9	653,9	16,2	105,0
	млн дол. США	286,6	404,1	383,9	475,3	616,5	29,7	115,1
	Ціна, дол.США/т	898,7	882,0	873,2	844,3	942,8	11,7	4,9
Недоотримана вартість експорту	за 1 т, дол. США	143,0	146,4	148,5	159,1	185,1	16,3	29,4
	за 50% ¹⁾ оброблення сирової олії, млн дол. США	323,4	387,8	381,9	441,1	574,4	30,2	77,6

Джерело: сформовано за даними Держстату України

¹⁾у розрахунках закладено умови переробки 50% сирової олії

Проведені дослідження дозволили порівняти показники експорту основної продукції галузей харчової промисловості (табл. 5).

Таблиця 5

Показники експорту основної продукції галузей харчової промисловості

Галузь	Продукція	Обсяг експорту у 2020 р., тис. дол. США	Динаміка експорту 2018-2020 рр., %	Частка продукції у загальному експорті продовольства 2020 р., %
Олієожирова	1512 Олія соняшникова	5 319 425,2	129,3	10,81
М'ясопереробна	2070 М'ясо свійської птиці	554 993,1	109,6	1,13
Молокопереробна	4050 Сири	24 414,7	79,3	0,05
	4060 Масло вершкове	48 846,0	38,0	0,10
Хлібопекарська	1905 Хлібобулочні і борошняні кондитерські вироби	197 508,8	129,0	0,40

Джерело: сформовано за даними Держстату України

Вартість експорту свійської птиці у десять разів менше, ніж продукту – лідеру – соняшникової олії. У 2020 році Україна за експортом курятини увійшла до трійки основних експортерів ЄС. У Європейському Союзі найбільшими виробниками курятини були Польща – 19 %, Іспанія – 13 %, Франція та Німеччина – по 12 %, Італія – 10 %, Нідерланди – 8 %.

Поштовхом експорту готової продукції – олії було введення у 1998 році мита на насіння олійних культур 30 %, за 20 років потому було побудовано 92 нових переробних заводу. За вимогою СОТ мито було скорочено втричі (до 10 %), але тенденція поширилася.

Зростанню експорту курятини сприяла державна допомога у будівництві та реконструкції потужностей основного монополіста – Миронівського КХП. Завдяки цьому, обсяги виробництва курятини в Україні суттєво зросли за короткий період.

Експорт молочної продукції із доданою вартістю можливо наростити лише за умови налагодження достатньої сировинної бази, сприяння відродженню молочного скотарства, модернізації потужностей та інфраструктури.

Зростання експорту агропродовольчої продукції із високою доданою вартістю має синергетичний ефект і сприятиме активізації машинобудування, сфери обслуговування, транспорту, логістики.

Урядом для стимулювання експортної діяльності підприємств упродовж останніх років прийнято низку нормативно-законодавчих актів та сформовано структури, що сприяють розвитку експорту продовольства. У 2017 році було схвалено Експортну стратегію України («дорожню карту» стратегічного розвитку торгівлі) на 2017-2021 роки [19], де було заявлено, що харчова промисловість знаходиться у секторі швидкого зростання, визначено перспективну харчову продукцію для експорту. У 2018 році було створено Державну установу «Офіс з просування експорту України», з метою підтримки експортерів та реалізації Експортної стратегії України [20].

Секторальна експортна стратегія на 2019-2023 рр. «Харчова і переробна промисловість України» включає глобальну і національну перспективу, цілі і майбутні пріоритети, концентрацію на пріоритетних продуктах, цільові ринки [18]. Розглянуто обмеження експорту на рівні компаній секторів економіки (це у першу чергу - низька продуктивність праці у поєднанні з високими витратами, нездатність постачати достатньо високий обсяг продукції, щоб бути привабливим для міжнародних клієнтів, обмеження науково-дослідної діяльності великими компаніями, низька купівельна спроможність населення та ін.); бізнес середовища (до яких віднесено неналежний стан та незадовільність інфраструктури, валютні обмеження, неузгодженість стандартів, законодавства із міжнародними, недостатність фінансування, аналітичних лабораторій та ін.), ринку (дисбаланс національного ринку, відсутність інтегрованих даних, справедливої конкуренції, довіри споживачів і т. д.). Перевагою Секторальної стратегії є деталізований Стратегічний план завдань і заходів, аналіз цільових ринків країн світу, визначення Глобальної перспективи, концентрації ритейлерів харчових продуктів (серед яких у Європі лідерами є компанії Німеччини, Франції і Великобританії), узагальнення законодавчої аграрної політики у сфері експорту, шляхи подолання проблем та розширення експорту конкурентоспроможної продукції.

У 2019 р. схвалено Стратегію розвитку експорту продукції сільського господарства, харчової та переробної промисловості України на період до 2026 року, якою визначено мету, стратегічні цілі, зокрема – створення сприятливих умов, що стимулюють торгівлю та інновації для диверсифікації експорту; підвищення конкурентоспроможності підприємств [21]. Результати реалізації закладених заходів могли б бути більш значущими. Підтримка малого і середнього бізнесу, особливо у галузі тваринництва і молочного скотарства, не надала швидких очікуваних результатів.

Для досягнення конкурентоспроможності харчової продукції і розвитку експортного потенціалу України усім учасникам продовольчого ринку необхідно сприяти

виконанню закладених стратегій і програм, запобігати негативним наслідкам всесвітньої пандемії, вживати відповідні заходи у разі недосягнення запланованих показників. Основні напрями розширення експорту продовольства з доданою вартістю та підвищення конкурентоспроможності харчової продукції, забезпечення продовольчої безпеки населення мають включати:

- 1) забезпечення дієвості і відкритості діючих стратегій і програм, Офісу з просування експорту України. Створення єдиної цифрової платформи сприяння експорту продовольства для діалогу між бізнесом, інвесторами і владою, відкритості прийняття рішень;
- 2) подальшу гармонізацію вітчизняного законодавства та нормативної документації із європейськими, запровадження міжнародних стандартів якості;
- 3) розвиток сировинної бази, особливо молочного скотарства; забезпечення якості переробки молока, отриманого від сільськогосподарських підприємств і населення; підвищення товарності молочного виробництва домогосподарств; пріоритетне забезпечення харчової промисловості якісною сировиною, зокрема унеможливлення експорту зерна 3 класу у разі його недостатності для потреб хлібопечення, забезпечення тощо;
- 4) переорієнтацію на виробництво та експорт продовольчої продукції з високою доданою вартістю, будівництво потужностей з глибокої переробки сільськогосподарської сировини, включаючи пшеницю, кукурудзу, фрукти; сприяння експорту продовольства із високою доданою вартістю шляхом надання преференцій;
- 5) забезпечення дієвості системи НАССР на всіх ділянках виробничо-збутового ланцюга, починаючи з насіння та ґрунтів; малим і середнім підприємствам – пільговий доступ до сертифікованих лабораторій якості;
- 6) створення асоціацій малих та середніх підприємств для просування експортної продукції;
- 7) створення інноваційних центрів харчової продукції для впровадження кращих закордонних практик;
- 8) досягнення збільшення квот на продукцію, заплановану до експорту; розширення ринків збуту;
- 9) підготовку фахових кадрів із запровадженням зарубіжного стажування, у тому числі із сертифікації;
- 10) забезпечення доступу експортерів продовольства до пільгового кредитування та інвестицій;
- 11) сприяння експорту продовольства малим і середнім бізнесом;
- 12) сертифікацію західними партнерами вітчизняних підприємств;
- 13) участь у міжнародних програмах ООН з подолання голоду;
- 14) просування на зарубіжні ринки вітчизняних харчових брендів, орієнтація на нішеву продукцію, здорове харчування, стартапи, пошук потенційних покупців;
- 15) підготовку фахових кадрів із запровадженням зарубіжного стажування, у тому числі із сертифікації;
- 16) забезпечення доступу експортерів продовольства до пільгового кредитування та інвестицій;
- 17) використання наявних та розширення діючих квот на експорт продовольчої продукції, що вибираються впродовж 1-2 місяців з початку року;
- 18) модернізацію логістики постачання продукції, шляхом будівництва сучасних складських потужностей для експорту та задіяння водних, повітряних та наземних шляхів сполучення;
- 19) забезпечення фінансування продуктових і технологічних інновацій, що сприятимуть розширенню асортименту експорту продукції.

За виконання запропонованих заходів, очікується суттєве зростання експорту продовольчої продукції.

Висновки. Аграрний сектор України утримує позиції ведучої ланки економіки, водночас домінує експорт продукції із незначною доданою вартістю. Необхідно посилити позиції галузей харчової промисловості для зростання експортного потенціалу, у першу чергу – припинити падіння експорту продукції молочної галузі, скотарства, хлібобулочних і борошняних виробів, які найбільше втратили позиції за рік пандемії. Перспективною продукцією експорту із доданою вартістю у найближчі роки, за умови пошуку і стимулювання ринків збуту, припинення карантинних заходів, є традиційно курятина, олія соняшн ікова, масло, молоко та вершки незгущені, сири, нішева та брендова українська продукція, за умови досягнення належної якості. Необхідно акцентувати основну увагу на розбудові потужностей глибинної переробки основної сировини – пшениці, олії, кукурудзи, м'ясопродуктів. За умови налагодження логістики постачання, привабливими для збуту української продовольчої продукції є ринки Південної Азії, Європи та країн Близького сходу.

Бібліографія

1. Сичевський М. П. Харчова промисловість як основа продовольчої безпеки та розвитку держави. К.: Аграр. Наука, 2019. 388 с. ISBN 978-966-540-459-0
2. Сичевський М.П., Юзефович А.Е., Коваленко О.В. Стратегія зростання "Харчова промисловість України – 2030" (передумови і перспективи). Інститут продовольчих ресурсів НААН. Київ: Аграр. Наука, 2019. 32 с.
3. Сичевський М.П., Коваленко О.В., Куць О.І. Механізми забезпечення реалізації стратегічного потенціалу продовольчих систем. Продовольчі ресурси. 2020. № 14. С. 7–19. URL <https://doi.org/10.31073/foodresources2020-14-01>.
4. Коваленко О. В., Куць О. І., Бокій О. В. Концептуальні засади економічної політики та механізмів розвитку харчової промисловості. Київ, ФОП Марченко В. М.. 2020. 53 с.
5. Сегеда С.А. Аграрно-продовольча продукція в товарній структурі зовнішньої торгівлі України. Економіка АПК. 2019. № 2. С. 73-83 DOI: 10.24025 / 2306-4420.0.56.2020.201677
6. Шпичак О.М., Боднар О.В. Вигоди та проблеми експорту зерна з України. Економіка АПК. 2013. № 10 С. 5-15.
7. Evenett S., Fiorini M., Fritz J.,... and other. Trade policy responses to the COVID-19 pandemic crisis: Evidence from a new data set. WORLD ECONOMY. 2021. URL <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/pdfdirect/10.1111/twec.13119>.
8. Matkovski B., Zekic S., Jurjevic Z. D., Dokic D. The agribusiness sector as a regional export opportunity: evidence for the Vojvodina region. International journal of emerging markets. 2021. No 4. URL <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/IJOEM-05-2020-0560/full/html>.
9. Santeramo F. G., Lamonaca E. The Effects of Non-tariff Measures on Agri-food Trade: A Review and Meta-analysis of Empirical Evidence. Journal of Agricultural Economics. V 70. No 1 pp. 595-617. 2019. URL <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/89913/>
10. Trade Map - Trade statistics for international business development URL [https://www.trademap.org/\(X\(1\)S\(smqnqjntvj5fqg45k1sdad3i\)\)/Index.aspx](https://www.trademap.org/(X(1)S(smqnqjntvj5fqg45k1sdad3i))/Index.aspx)
11. Офіційний сайт Державної служби статистики України. URL: www.ukrstat.gov.ua.
12. Уточнені дані ВВП за 2020 рік від держстату виявились кращими ніж прогноз. URL: <https://www.me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=d8706334-de39-4346-8947-21dd93615a16&title=UtochneniDaniVvpZa2020-RikVidDerzhstatuViiavilisKraschiminizhprognoz>
13. World Economic Situation and Prospects 2021 URL <https://www.un.org/development/desa/dpad/publication/world-economic-situation-and-prospects-2021/>.

14. ФАО. Статистика URL <http://www.fao.org/statistics/ru/>
15. Страна нараспашку: ТОП-10 распаханых стран мира URL <https://latifundist.com/rating/strana-naraspashku-top-10-raspahannyh-stran-mira>.
16. Бокій О. В. Стійкість функціонування продовольчої системи у нестабільних макроекономічних умовах. Продовольчі ресурси: зб.наук.пр. Ін-т прод. ресурсів НААН України. 2018. № 11. С. 21-32. URL: <https://doi.org/10.31073/foodresources2018-11-03>.
17. Выбор инвестиционных решений для формирования более устойчивых продовольственных систем. United Nations System Standing Committee on Nutrition UNSCN. 2016 URL: <https://www.unscn.org/uploads/web/news/document/web-Discussion-Paper-2-RU.pdf>.
18. Секторальна експортна стратегія на 2019-2023 рр. «Харчова і переробна промисловість України». Дослідження. Міністерство економічного розвитку і торгівлі. URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=515d8680-59af-417d-b782-ebbe388f3dd3&title=SektoralnaEksportnaStrategiiakharchovaIPererobnaPromislovistUkraini-doslidzhennia-UkrainskoiuMovoiu>
19. Про схвалення Експортної стратегії України («дорожньої карти» стратегічного розвитку торгівлі) на 2017-2021 роки. Розпорядження КМУ від 27 грудня 2017 р. № 1017-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1017-2017-%D1%80#Text>.
20. Офіс з просування експорту України. URL: <https://epo.org.ua/>.
21. Про схвалення Стратегії розвитку експорту продукції сільського господарства, харчової та переробної промисловості України на період до 2026 року. Розпорядження КМУ від 10 липня 2019 р. № 588-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/588-2019-%D1%80#Text>.

References

1. Sychevskyi M. (2019) Kharchova promyslovist yak osnova prodovolchoi bezpeky ta rozvytku derzhavy [Food industry as a basis for food security and state development]. K.: Ahrar. Nauka. 388 p. [in Ukrainian].
2. Sychevskyi M., Yuzefovych A., Kovalenko O. (2018). Stratehiia zrostannia "Kharchova promyslovist Ukrainy – 2030" (peredumovy i perspektyvy) [Ukraine's Food Industry 2030 Growth Strategy (Preconditions and Prospects)]. Instytut prodovolchychk resursiv NAAN [Institute of Food Resources of National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine]. Kyiv: Ahrarn. Nauka., 34 p. [in Ukrainian].
3. Sychevskyi M., Kovalenko O., Kuts O. (2020). Mekhanizmy zabezpechennia realizatsii stratehichnoho potentsialu prodovolchychk system. Prodovolchi resursy [Mechanisms to ensure the implementation of the strategic potential of food systems]. Prodovolchi resursy [Food Resources]. № 14, P. 7–19. URL <https://doi.org/10.31073/foodresources2020-14-01>. [in Ukrainian].
4. Kovalenko O., Kuts O., Boki O. (2020) Kontseptualni zasady ekonomichnoi polityky ta mekhanizmiv rozvytku kharchovoi promyslovosti [Conceptual principles of economic policy and mechanisms of food industry development] Kyiv, Kyiv, FOP Marchenko V. M.53 p. [in Ukrainian].
5. Segeda S. (2019) Ahrarno-prodovolcha produktsiia v tovarnii strukturi zovnishnoi torhivli Ukrainy. [Agricultural and food products in the commodity structure of Ukraine's foreign trade] Ekonomika APK. № 2 P. 73-83. URL <https://doi.org/10.32317/2221-1055.201902073> DOI: 10.24025 / 2306-4420.0.56.2020.201677.
6. Shpychak O., Bodnar O. (2013). Vyhody ta problemy eksportu zerna z Ukrainy [Benefits and problems of grain export from Ukraine]. Ekonomika APK. № 10. P. 5-15 [in Ukrainian].
7. Evenett S., Fiorini M., Fritz J. (2021). Trade policy responses to the COVID-19 pandemic crisis: Evidence from a new data set. WORLD ECONOMY. URL <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/pdfdirect/10.1111/twec.13119>.

8. Matkovski B., Zekic S., Jurjevic Z., Dokic D. (2021). The agribusiness sector as a regional export opportunity: evidence for the Vojvodina region. *International journal of emerging markets*. No 4. URL <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/IJOEM-05-2020-0560/full/html>.
9. Santeramo F. G., Lamonaca E. The Effects of Non-tariff Measures on Agri-food Trade: A Review and Meta-analysis of Empirical Evidence. *Journal of Agricultural Economics*. V 70. No 1 pp. 595-617. 2019. URL <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/89913/>
10. Trade Map – Trade statistics for international business development. URL :[https://www.trademap.org/\(X\(1\)S\(sqmqnjvtvj5fqg45k1sdad3i\)\)/Index.aspx/](https://www.trademap.org/(X(1)S(sqmqnjvtvj5fqg45k1sdad3i))/Index.aspx/)
11. Official site of the State Statistics Service of Ukraine URL: www.ukrstat.gov.ua [in Ukrainian].
12. Utochneni dani VVP za 2020 rik vid derzhstatu vyiavlyys krashchymy nizh prohnoz [The revised GDP data for 2020 from the state statistics turned out to be better than the forecast] URL: <https://www.me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=d8706334-de39-4346-8947-21dd93615a16&title=UtochneniDaniVvpZa2020-RikVidDerzhstatuViiavilisKraschiminizhprohnoz> [in Ukrainian]
13. World Economic Situation and Prospects 2021 URL <https://www.un.org/development/desa/dpad/publication/world-economic-situation-and-prospects-2021/>.
14. FAO Statistic URL: <http://www.fao.org/statistics/ru/>
15. Strana naraspashku: TOP-10 raspahannyih stran mira [Plowed country: TOP-10 plowed countries of the world] URL: <https://latifundist.com/rating/strana-naraspashku-top-10-raspahannyih-stran-mira>.
16. Boki O. (2018) Stikist funktsionuvannia prodovolchoi systemy u nestabilnykh makroekonomichnykh umovakh [Tability of the food system functioning in non-stable macroeconomic conditions]. *Prodovolchi resursy*. 11.21-32. URL:<https://doi.org/10.31073/foodresources2018-11-03> [in Ukrainian].
17. Vybor investicionnyh reshenij dlja formirovaniya bolee ustojchivyyh prodovol'stvennyh sistem [Selection of investment decisions considering the formation of more sustainable food systems] (2016). United Nations System Standing Committee on Nutrition UNSCN. URL: <https://www.unscn.org/uploads/web/news/document/web-Discussion-Paper-2-RU.pdf> [in Russian].
18. Sektoralna eksportna stratehiia na 2019-2023 rr. «Kharchova i pererobna promyslovist Ukrainy». Doslidzhennia [Sectoral export strategy for 2019-2023 "Food and processing industry of Ukraine". Research]. Ministerstvo ekonomichnoho rozvytku i torhivli. URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=515d8680-59af-417d-b782-ebbe388f3dd3&title=SektoralnaEksportnaStrategiiakharchovaIPererobnaPromislovistUkraini-doslidzhennia-UkrainskoiuMovoiu>. [in Ukrainian].
19. Pro skhvalennia Eksportnoi stratehii Ukrainy (“dorozhnoi karty” stratehichnoho rozvytku torhivli) na 2017-2021 roky [On approval of the Export Strategy of Ukraine (“road map” of strategic trade development) for 2017-2021]. Rozporiadzhennia KMU vid 27 hrudnia 2017 r. № 1017-r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1017-2017-%D1%80#Text>. [in Ukrainian].
20. Ofis z prosuvannia eksportu Ukrainy [Ukrainian Export Promotion Office]. URL: <https://epo.org.ua/>. [in Ukrainian].
21. Pro skhvalennia Stratehii rozvytku eksportu produktsii silskoho hospodarstva, kharchovoi ta pererobnoi promyslovosti Ukrainy na period do 2026 roku [On approval of the Strategy for the development of exports of agricultural products, food and processing industries of Ukraine for the period up to 2026]. Rozporiadzhennia KMU vid 10 lypnia 2019 r. № 588-r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/588-2019-%D1%80#Text>. [in Ukrainian].